

Su Altı Arkeoloji Eserlerinin Somut Kültürel Miras Öğeleri Kapsamında Değerlendirilmesi

Evaluation of Underwater Archaeology Artifacts Within The Scope of Tangible Cultural Heritage Elements

ÖZET

Geleneksel arkeolojik çalışmalar karada toprak altında kalmış eserlere ulaşma amacı taşıırken su altında kalmış kalıntıların araştırılması da 16. yüzyılda başlamıştır. İlk su altı araştırmaları iç sularda başlamış ve bu çalışmaları Avrupa’da çeşitli göllerde yapılan dalışlar oluşturmuştur. Arka planında arkeolojik amaçlardan ziyade hazine avcılığı veya antikacılık zihniyeti bulunan söz konusu çalışmalar yıllarca devam etmiştir. Su altında kendi bütünselliği ile bir batığın bir arkeolog tarafından ilk olarak kazıldığı yer ise Gelidonya Burnu Batığı (1960) ile Türkiye olmuştur. Türkiye’de yaklaşık 65 yıldır fiili olarak yapılmakta olan su altı arkeolojisi çalışmaları dünya ölçeğinde önemli bir yere sahip olsa da, yürütülen geleneksel arkeoloji çalışmalarının yanında sayısal olarak çok daha küçük bir yer tutmaktadır. Su altı arkeolojisi temelde, çeşitli nedenlerle su altında kalmış kültürel kalıntıları araştırır. Su altında kalan kalıntılar liman mendirekleri, batık gemiler gibi çoğunlukla denizcilikle ilgili kalıntılardır. Deniz seviyesi değişimlerine bağlı olarak bazı yerleşimler tümünden su altında kalmıştır ve bu alanlar su altı arkeolojisi açısından inceleme alanı olmuştur. Su altı arkeolojik eserler denildiğinde akla sadece gemi batıkları, amforalar, su altında kalmış arkeolojik eserler gelmemelidir. Su altı arkeolojik eserler kapsamına giren diğer objeler, batıklardan elde edilen çalışmalar sonucunda gün yüzüne çıkarılırlar ve su altı arkeolojisi için önemli bilgilere ulaşılmasını sağlarlar. Bu çalışmada da su altı arkeolojisine değinilmiş, su altı arkeoloji eserlerinin somut kültürel miras öğeleri kapsamında ele alınmasının önemi ve bu eserlerin korunmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, su altı arkeolojisi, kültürel miras.

ABSTRACT

While traditional archaeological studies aim to reach the artifacts that have been left under the ground on land, the investigation of the remains that have been left under the water is also 16th it started in the century. The first underwater research started in inland waters and these studies were formed by dives made in various lakes in Europe. These studies, which have a treasure hunting or antiquarian mentality rather than archaeological purposes in the background, have continued for many years. The first place where a shipwreck with its integrity under water was excavated by an archaeologist was Turkey with the Gelidonya Cape Shipwreck (1960). Although underwater archaeology studies, which have actually been carried out in Turkey for about 65 years, have an important place on a world scale, they occupy a much smaller place numerically next to the traditional archaeology studies carried out. Underwater archaeology basically investigates cultural relics that have been submerged for various reasons. The submerged remains are mostly marine-related remains, such as harbor breakwaters, sunken ships. Due to sea level changes, some settlements have been completely submerged and these areas have been the area of study in terms of underwater archaeology. When it comes to underwater archaeological artifacts, not only shipwrecks, amphoras, submerged archaeological artifacts should come to mind. Other objects included in the scope of underwater archaeological artifacts are unearthed as a result of studies obtained from shipwrecks and provide access to important information for underwater archaeology. In this study, underwater archaeology was also mentioned, the importance of treating underwater archaeological artifacts within the scope of tangible cultural heritage elements and the necessity of preserving these artifacts were emphasized.

Keywords: Archaeology, underwater archaeology, cultural heritage.

GİRİŞ

Arkeoloji geçmişe ışık tutması, insanların yaşam şekli, alışkanlıkları hakkında bilgi edinilmesini sağlama açısından oldukça önemli bir misyona sahiptir. İlk etapta sadece karalarda toprak altında kalmış kalıntıları inceleyen arkeoloji sonraki dönemlerde su altındaki arkeolojik alanların, batıkların, amforaların ve diğer objelerin de incelendiği, araştırıldığı ve gün yüzüne çıkarıldığı bir misyonu da üstlenmiştir. Bu yönüyle su altı arkeoloji eserlerinin tarihsel önemleri daha fazla öne çıkarılmış, korunmaları yönünde tedbirler alınmış, dünya mirası olarak gelecek nesillere aktarılması boyutunda önemli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

Su altı arkeoloji eserlerinin, geçmişten günümüze ayrı bir öneme sahip olan Akdeniz kıyı şeridinde yoğun olarak gözlemlendiği görülmektedir. Tarihsel önemi ve karalarda toprak altında kalmış arkeolojik eserlerin varlığı bir yana, suyun altında yatan ve hâlâ keşfedilmeyi bekleyen eşsiz özelliklere sahip oldukça fazla su altı arkeolojik eserlerin var olduğu, bu alanla ilgilenen herkes tarafından sıklıkla dile getirilmektedir.

Merve Avcı¹

How to Cite This Article

Avcı, M. (2025). “Su Altı Arkeoloji Eserlerinin Somut Kültürel Miras Öğeleri Kapsamında Değerlendirilmesi”, Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 11(4): 310-317. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16452446>

Arrival: 08 April 2025

Published: 26 July 2025

International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

This journal is an open access, peer-reviewed international journal.

¹ Dr., NEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Konya, Türkiye.

Tunç Çağı'nda neredeyse bütün dünya Akdeniz kıyılarında şekillenmişti. Bu bin yıllarda Akdeniz'in tüm kıyılarına büyük sayılabilecek yelkenli gemilerle ulaşılabilirdi. Elbette o bin yıllarda Hindistan'ın İndus Vadisi'ndeki Harappa Kültürü'nden Amerika kıtasının Olmec ve Maya kültürlerine kadar pek çok kültür bulunmaktaydı ve bu kültürler de şüphesiz denizcilik yapmışlardı. Ancak Batı medeniyetleri Akdeniz ve çevresinde şekillenmişti. Romalıların “Bizim Deniz-Mare Nostrum” diye adlandırdığı Akdeniz, Doğu'dan Batı'ya pek çok farklı kültürü çevresinde barındırıyordu. Bu kültürler özellikle Tunç Çağı'ndan başlayarak deniz yoluyla birbirine bağlanmış, eşsiz bir harmoniyi oluşturmaktaydı. Bu harmoni kimi zaman denizci terimleriyle, kimi zaman gemi tipleriyle, kimi zaman da mimariyle karşımıza çıkmaktaydı. Mısır'dan Asur'a, Geç Hititlerden Roma İmparatorluğuna kadar pek çok kültür, kullandıkları gemi tiplerini mimari formlarına, binalarının dış cephelerine ve zemin bezemelerine yansıtmışlardır. Anadolu'da Osmaniye-Karatepe'den, Mersin-Aydıncık-Kelenderis'e kadar pek çok yerde gemi ve liman formları Eskiçağın mimari uygulamalarında görülmektedir. Anadolu kıyılarında denizcilik özellikle M.Ö. 1. binde hayatın en önemli parçalarından biri haline gelmişti. Bunu ülkenin bütün kıyılarına yayılmış birbirinden güzel antik liman kentlerin varlığından anlıyoruz. Pek çok büyük kentin deniz kıyısına yapılmış olması elbette denizin sağladığı ulaşım ve ticaret gibi olanaklara bağlı olmuştur. Denizin insan hayatıyla ne kadar bağlantılı olduğuna Side sikkeleri üzerindeki yunuslardan, Kemer-Phaselis sikkelerindeki gemi tiplerinden ve Mersin-Mezitli Soli Pompeipolis sikkelerindeki liman betimlemesi gibi örneklerden anlamak mümkündür (Öniz, 2022: 19).

Tüm bu tarihsel önemi ve arkeolojik eserlere yaptığı ev sahipliği ile Akdeniz eşsiz bir hazinedir. Su altı arkeolojik eserlerin varlığının daha fazla önem kazandığı ve öne çıktığı günümüzde, su altındaki eşsiz arkeolojik alanların araştırılması, öne çıkarılması ve gün yüzüne çıkarılması boyutunda arkeolojinin temel kavramlarına da değinmek yerinde olacaktır.

Arkeoloji ve Su Altı Arkeolojisi

Arkeoloji bir bilim olarak ilk kez 16. yüzyılda karşımıza çıkar ama arkeoloji bu olgunluğa ulaşana kadar Roma imparatorları, zengin Romalılar, imparatorluk topraklarının dört bir yanından getirttikleri antik buluntuları, özellikle de çok farklı dönemlerin heykellerini, malikânelerine yerleştirmişler ve bir anlamda günümüz arkeolojik koleksiyonlarının öncüsü olmuşlardır. Yine de arkeoloji bilimi, Rönesans Avrupası'nın ürünüdür. İtalya'da, Fransa'da Rönesans dönemi hümanist düşüncesinin Antik çağ sanatına, o çağların sanat eserlerine yönelmesi, Eski Yunan ve Roma sanatına duyulan ilginin artması, arkeolojiyi hızla bir bilimsel disiplin haline getirmiştir. 18. yüzyıl İtalya'sında Pompei ve Herculaneum antik kentlerinde yapılan kazılar, arkeolojinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Arkeolojinin bir metot oluşturarak bilimsel platforma oturmasına da Alman bilim insanı J. J. Winckelmann (1717-1768) olanak sağlamıştır. “Arkeolojinin babası” olarak adlandırılan Winckelmann, kendi dönemine kadar yapılan kazılar hakkında yazılar kaleme almış, o güne dek geçmiş kültürleri filolojiye dayanarak açıklayanların karşısında durmuş, kazıların ön plana çıkarılmasını savunmuş, geçmiş kültürlerin arkeolojik çalışmalarla anlam kazanacağını dile getirmiştir (Tınç, 2012: 9).

Arkeolojik kuram oldukça yeni bir kavramdır. 1960'lara kadar arkeolojinin yalnızca uygulamaya dönük bir çalışma alanı olduğu düşünülür, kazı yapabilmek için uygun bir el becerisi, deneyim ve sorun çözme kabiliyeti yeterli görülürdü. Sir Mortimer Wheeler, *Archaeology from the Earth* (Yeryüzünün Arkeolojisi) (Wheeler 1954) adlı kitabında tipik bir askeri benzetme yaparak, iyi bir arkeolojik araştırmada hem stratejik hem de taktik uygulamaların olması gerektiğini söylüyordu. Arkeoloji bilimi 20. yüzyıl boyunca, 1949'da radyokarbonun keşfi ve başta Gordon Childe ve *Piecing Together the Past* (Geçmişin parçalarını bir araya getirmek) (Childe 1956) adlı özgün eseri olmak üzere, arkeolojik düşünce ilkelerinin ortaya konmasıyla gelişimini sürdürdü. Ne var ki, arkeologlar disiplinlerinin mantığıyla, epistemolojisiyle (bilgi kuramıyla) doğrudan ilgilenmeye ancak 1960'larda başladılar. Collingwood (1946) gibi bazı erken dönem düşünürlerle ilk arkeoloji tarihçileri (Daniel 1950, 1962) bu konulara önem veriyorlardı (Renfrew ve Bahn, 2013: 9-10).

Arkeoloji, geçmişte yaşamış olan insan gruplarının başına gelenleri açıklamaya çalışma anlamında bir sosyal bilimdir. Ancak etnologlar, coğrafyacılar, sosyologlar, siyaset bilimciler ve ekonomistlerden farklı olarak arkeologlar, inceledikleri insanların davranışlarını gözlemleyemez ve tarihçilerden farklı olarak onların çoğu, yazılı metinlerde kaydedilmiş olarak bu insanların düşüncelerine doğrudan ulaşma imkânına sahip değildir. Onun yerine arkeologlar, beşeri davranış ve düşünceleri, insanların yaptıkları ve kullandıkları şeyin maddi kalıntılarından ve onların çevrelerindeki faaliyetlerinin devam eden fiziki etkisinden hareketle kestirim yapmak durumundadırlar. Arkeolojik verilerin yorumu, insanların şimdiki zamanda nasıl davrandıkları ve özellikle bu davranışın maddi kültüre nasıl yansıtıldığına yönelik bir anlamaya dayanır (Trigger, 2014: 27).

Arkeoloji, geçmişteki insanların yaşayış biçimlerine dair bilgi edinmeyi ve bu insanların nasıl yaşadığı, nasıl kültürler oluşturduğu, nasıl beslendiği, sosyal düzenlerinin ve inançlarının nasıl olduğu, ölümlerini ne yaptıkları, nasıl konutlarda yaşadıkları gibi sorulara yanıtlar bulmayı amaçlar. Dolayısıyla bir arkeolojik kazıda bulunan kalıntılar,

bize o dönemin yaşamı hakkında bilgi verdiği için oldukça önemli görülmektedir. Arkeolojik kazılar aynı zamanda büyük ölçekli bir tahribatın da başlangıcı anlamına gelmektedir. Yüzlerce, binlerce yıl boyunca toprak altında veya suyun altında korunan kalıntılar, kazı ve keşif süreciyle birlikte uzun zaman sonra yeniden gün yüzüne çıkarak, hava koşullarına ve doğal elementlere maruz kalıyorlar. Bugüne kadar korunmalarını sağlayan stabil koşulların aniden değişmesi, kalıntıların çoğu zaman hızla tahrip olma sürecini başlatıyor. Dolayısıyla bir arkeolojik kazıda en önemli şey belgeleme ve bilginin kaybolmaması için her aşamayı, her bulguyu koordinatından fotoğrafına dek en ince detayına kadar kaydetmektir. Defineciler ise eser bulmak amacıyla kazı yapıyorlar ve buldukları eserleri satmayı ya da satabilecekleri ülkelere kaçırmayı hedefliyorlar. Çoğu zaman Anadolu'dan kaçırılan eserlerin yurtdışındaki müzelerde ya da özel koleksiyonlarda yer alması maalesef bu şekilde gerçekleşiyor. Defineciler tarafından ortaya çıkarılan eserler parçalanmayıp güvenlik güçleri tarafından ele geçirilmiş olsa bile, bağamlarından koptukları için arkeologlara genelde hiçbir bilgi sağlamıyorlar. Arkeolojik kalıntıların hepsinin müzelerde saklanması mümkün değildir. Dolayısıyla uygun koşullarda korunamayacak kalıntıların gün yüzüne çıkarılması büyük bir sorun olmaktadır. Bu yüzden arkeologlar kazıların yıkıcı etkisini hesaba katarak hiçbir zaman her şeyi ortaya çıkarmaya çalışmazlar, bunun yerine araştırma sorularına yönelik en yararlı bilgileri vermesi muhtemel alanları belirlemek için titiz bir kazı stratejisi planlayıp, bir kültüre ait anahtar yerleşim yerlerini kazarak çalışmalarını sürdürürler (Ertuğrul, 2024: 29-30).

Birçok ülkede arkeolojinin başlangıcı uluslaşma süreci ile yakından ilgili olmuştur. Yeni oluşan uluslar, bağımsızlıklarını kazandıklarında ayrıldıkları devletin kuruluşundan önceki dönemlere dönüp orada kendilerine bir kimlik aramışlardır. Örneğin bağımsızlıklarının ilk yıllarında, 1834 yılında Guatemala'da (Mazariegos 1998), 1880'lerde Romanya'da (Dergahev 1994) yerli arkeologların devlet desteği ile kazı çalışmaları yaptıkları görülmektedir. Benzer bir durum hemen hemen tüm ülkeler için geçerlidir. Belki de Osmanlı Devleti bu durumun tek istisnasıdır; Osmanlılarda arkeoloji, ne bağımsızlıklarını yeni kazanmış ülkelere olduğu gibi uluslaşma süreci, ne de Japonya örneğinde olduğu gibi ünlü geçmiş-övnülecek kimlik arayışı sonucu gelişmiş, Batılılaşmanın bir gereği olarak ortaya çıkmıştır (Özdoğan, 2001: 31). Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk, arkeolojiye ve buna bağlı olarak kültür belgelerinin araştırılmasına, müzelerin çağdaş metotlara uygun olarak ele alınması konularına ayrı bir önem vermiş, böylece Osmanlı Devleti'nin son yıllarında başlayan kazı faaliyetleri ve müzecilik çalışmaları Cumhuriyet Türkiye'sine aktarılmıştır. Bu dönemde arkeoloji çalışmaları hız kazanmış ve Eskiçağ araştırmalarının bilimsel temelleri atılmıştır (Koca, 2012: 66).

Arkeolojik eserlerin somut kültürel miras öğeleri kapsamında değerlendirilmesi, korunması, müzelerde ve ören yerlerinde korunması devletlerin de bu yönde politikalar geliştirmesine katkı sağlamıştır. Özellikle geçmişe dair izlerin merak edilmesi, arkeolojik kalıntıların tüm dünyada ayrı bir yere konumlandırılmasını sağlamış, sadece arkeolojik kalıntıların çıkarıldığı topraklarda değil tüm dünyada merak uyandıran niteliklere sahip kazılar ve bu kazılardan elde edilen buluntular bu alanlardaki çalışmaların da hız kazanmasına neden olmuştur.

Bir nesnenin kültürel miras statüsü edinebilmesi için ilk önce kayıt altına alınarak, yerel bağlamından ve olası kültürel-toplumsal anlam ve kullanımlarından soyutlanması gerekir. Böylelikle nesne, evrensel bir anlam edinmeye "dünya" mirasına girmeye hazır hale gelir. Bu elbette içirme ve dışlamaya ilişkin bir dizi karar içeren bir süreçtir. Bazı buluntular elenirken diğerleri arkeolojik kayda girmeye hak kazanır. Bir sonraki aşamada, kayıtlı bir kimlik edinen bu nesneler evrimsel/tarihsel bir gelişim çizelgesine oturur ve evrensel bir zamanın koordinatları içine yerleştirilir. Bu evrensel zaman medeniyetin zamanı şeklinde ifade edilir (Boren, 2019: 12).

Geleneksel arkeolojik çalışmalar karada toprak altında kalmış eserlere ulaşma amacı taşıırken su altında kalmış kalıntıların araştırılması da 16. yüzyılda başlamıştır. İlk su altı araştırmaları iç sulara başlamış ve bu çalışmaları Avrupa'da çeşitli göllerde yapılan dalışlar oluşturmuştur. Arka planında arkeolojik amaçlardan ziyade hazine avcılığı veya antikacılık zihniyeti bulunan söz konusu çalışmalar yıllarca devam etmiştir. Bir arkeologun su altına dalış yaptığı ilk örnek ise Meksika'da yer alan "Chicken Itza" tapınağının yanındaki bir obrukta 1904'te gerçekleşmiştir. Su altında kendi bütünselliği ile bir batığın bir arkeolog tarafından ilk olarak kazıldığı yer ise Gelidonya Burnu Batığı (1960) ile Türkiye olmuştur. Türkiye'de yaklaşık 65 yıldır fiili olarak yapılmakta olan su altı arkeolojisi çalışmaları dünya ölçeğinde önemli bir yere sahip olsa da, yürütülen geleneksel arkeoloji çalışmalarının yanında sayısal olarak çok daha küçük bir yer tutmaktadır. Çalışma oranının azlığı bilinirliğin de az olmasına neden olmaktadır. Dünyada yürütülen çalışmalar zaman içinde alt dallara ayrılmış özgün bir terminoloji oluşmuştur. Türkiye'de ise terminolojik çalışmalara ağırlık verilmemiştir. Su altı arkeolojisi temelinde, çeşitli nedenlerle su altında kalmış kültürel kalıntıları araştırır. Su altında kalan kalıntılar liman mendirekleri, batık gemiler gibi çoğunlukla denizcilikle ilgili kalıntılardır. Deniz seviyesi değişimlerine bağlı olarak bazı yerleşimler tümünden su altında kalmıştır. Bununla birlikte su altına batan bazı batık gemi kalıntıları zamanla karada kalan alanlarda yapılan kazılarda ortaya çıkabilmektedir. Yerkürenin iç hareketleri (tektonizma) ve yüzeyde gelişen etkenler (akarsular, buzullar, rüzgârlar, dalgalar, akıntılar ve yeraltı

suları) ve iklim etkisi gibi coğrafi süreçlerin arkeolojik buluntuların su altında kalmasına yaptığı etkilerin anlaşılması en azından temel düzeyde jeomorfoloji ve fiziki coğrafya bilgisi gerektirmektedir (Gölbaş, 2020: 1-2).

UNESCO 2001 yılında Su altı Kültürel Mirasın korunması alanında devletlerarası bir sözleşmeyi imzaya açmıştır. Temel amacı su altındaki kültürel mirasın korunması ve insanlığın ortak yararına sunulması olan bu sözleşme başlangıçta 7 ülke tarafından imzalanmış, 2018 yılında 58 taraf ülkeye ulaşmıştır. Bu sözleşme su altındaki tarih öncesi, tarihsel, kültürel ve arkeolojik objeler, sit alanları, yapılar, batıklar gibi somut kültür varlıklarının korunmasını hedeflemektedir. Sözleşme 35 maddeden ve bu sözleşmenin 33. maddesiyle bağlantılı su altı kültür mirasına yönelik çalışmalara ilişkin 36 kuraldan oluşmaktadır. Bu kurallar; Genel Prensipler, Proje Hazırlama, Ön Hazırlıklar, Proje Amaçları, Metodoloji ve Teknikler, Bütçe, Proje Süresi ve Programı, Yeterlik ve Nitelik, Koruma ve Alan Yönetimi, Belgeleme, Güvenlik, Çevre, Raporlama, Sergileme ve Proje Arşivleme başlıkları altında sıralanmıştır. Sözleşme maddeleri imza atarak taraf haline gelen devletler için bağlayıcılık içermektedir. UNESCO'ya göre: *“Dünyamızın su altındaki zengin kültürel mirasına çoğu zaman gerektiği kadar ilgi gösterilmemektedir. Geçtiğimiz yüzyılda, karalarda yer alan arkeolojik alanlar medeniyetlerin gelişim süreçlerine ışık tutacak nitelikte bol bilgi sağlamış olsa da, gezegenimizin en büyük kısmını kaplayan okyanuslardaki sırların büyük bir çoğunluğu halen gün ışığına çıkartılmamıştır. Bununla beraber su altındaki kültürel mirasın yağmalanması ve koruduğu kavramların yok edilmesinde hızlı bir artış yaşanmakta ve insanlığı bu mirastan yoksun bırakma tehdidi yaratmaktadır. Yüzyıllar süresince korunmuş kalıntılar ve batıklar, dalış teknolojilerinde yaşanan gelişmeler sonrasında çok daha kolay ulaşılabilir ve zarar görebilir hale gelmiştir. Arkeolojik mirasın talan edilmesi ve dağıtılması, günümüzde yalnızca karada bulunan alanlarda değil, su altındaki alanlarda da yaşanmaktadır. Günümüzde gemi batıkları ve su altında yatan kalıntılar, gittikçe daha kolay erişilebilir alanlar haline gelmiştir.”* UNESCO bu yönüyle su altı kültür mirasının korunması alanına genel bir perspektiften yaklaşmış, sorunun belirlenmesinde doğru bir adım atmıştır. Şüphesiz bu sorunların hepsi ve belki daha fazlası Türkiye kıyılarında da yaşanmaktadır. Dünyanın en erken yerleşimlerinin önemli bir bölümü Türkiye kıyılarında bulunmaktadır. Denizlere olan 8500 kilometrelik kıyı şeridi ile tarihin her döneminde rol oynamış binlerce kilometrelik göl ve nehirlerle daha da geniş bir korunması gerekli alan ortaya çıkmaktadır (Erkanal ve Öniş, 2018: 14-16).

Su altı arkeoloji eserleri tüm dünyada önemli ve korunması gereken somut kültürel miras öğeleridir. Bu yönüyle UNESCO tarafından daha fazla su altı arkeolojik eserin koruma altına alınması tüm dünya genelinde bu alanların daha fazla bilinmesine ve korunması için daha fazla çaba sarf edilmesine neden olacaktır. Elbette bu alanların çok fazla öne çıkarılması buraları talan etmek isteyen hazine avcılarına yol gösterme açısından zararlı sonuçlar doğuracaktır. Fakat UNESCO'nun su altı arkeolojik eserlere sahip çıkılması konusunda yapacağı çalışmalar ve atacağı adımlar ülkelerin de bu tarz konulardaki politikalarını olumlu yönde etkileyeceği için, arkeolojik alanların ve özellikle de su altı arkeolojik eserlerin korunması ve öne çıkarılmasının yararlı sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

Su Altı Arkeoloji Eserlerinin Somut Kültürel Miras Öğeleri Kapsamında Ele Alınmasının Önemi

Tarihçiler yelkenlerin ilk olarak Mısır veya Mezopotamya'da yapıldığını ve kullanıldığını düşünmektedir. Mısır'daki mağaralarda inceleme ve kazı yapan arkeologlar yelkenli teknelerin çizimlerini buldular. Denizciler yelkeni keşfettikten ve rüzgârın gücünü kullandıktan sonra çağlar boyunca önce kuzeye, günümüz Suriye ve Lübnan taraflarına yani Antik Fenike'ye gitmişlerdir. Deneyim kazandıkça ve denizcilik tekniklerini geliştirdikçe Miken gibi Akdeniz'in zengin medeniyetleriyle tanıştıkça Anadolu kıyılarını geçerek Batı ile ticaret yapmaya başladılar. Bu antik yolculukların ve insanlar arasındaki iletişimin kanıtları günümüze kadar birçok biçimde ulaşmıştır. Bunlardan en önemli kanıt ise o dönem için inanılan deniz tanrıalarının öfkesini (o zamanlarda insanların fırtınaları düşünme eğiliminde olduğu gibi) talihsiz gemilere ve mürettebata yönelttiğinde batan gemilerin enkazı şeklinde karşımıza çıkan batıklar olmaktadır. Bu gemi enkazları su altı arkeoloji eserleri için oldukça önemli kanıtlar sunmaktadır. Bu su altı arkeolojik eserlerin incelenmesi sadece gemilerin kendi tarihlerine değil, aynı zamanda tarihin başlangıcından bu yana farklı kültürler için bir köprü konumunda olan Türkiye kıyılarına ve buradan çok uzaktaki diğer medeniyetlere de ışık tutması açısından oldukça önemlidir (Turanlı, 1999: 9).

Akdeniz, Karadeniz, Ege ve Marmara Denizleriyle çevrili olan Türkiye kıyıları aynı zamanda birer amfora üretim merkeziydi. Buna Kıbrıs, Girit, Rodos gibi büyük adaların yanı sıra, nispeten küçük Ege Adaları da ilave edildiğinde bu coğrafyanın antik çağlardaki önemi çok daha iyi anlaşılmaktadır. Grekçe çift taraflı-karşılıklı (amphi) ve taşımak fiili (phoros) kelimelerinin bileşkesi “Amphoreus”tan Amphora'ya dönüşen kelime Türkçeye “Amfora” olarak girmiştir. Amfora, çamurun yoğrulmasından fırınlanmasına, çeper yalıtımından tıpalanmasına, mühürlenip vergilendirilmesinden, taşınma ve depolanmasına kadar birçok evrelerden geçer. Tarihin bilinen en eski amforaları yumurta formu Troya Amforaları'dır. Bunun ardından Kenan Ülkesi, Fenike, Mısır, Girit-Minos ve Anadolu kıyıları amforaları gelir. Ege Adaları ve Karadeniz-Marmara Amforaları ise ayrı bir öneme sahiptir. Arkaik, Klasik, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde bolca üretilen amforalar, 14. yüzyılın sonlarına doğru ticari dolaşımdan çıkıp tedavülden kaldırılmışlardır. Doğu Akdeniz havzasında üretilen ilk amforalar, ihracat yoluyla batı Akdeniz

havzalarına ulaşmış, Anadolu ve adalı tüccarların buralarda kurdukları koloniler vasıtasıyla Kartaca'da, Roma'da, İspanya'da amfora üretimlerinin başlamasına neden olmuşlardır. Herodot'a göre, eski çağların en yetkin amfora ustalarının Kos Adası'nda yaşadığı kabul edilse de M.Ö. 6. yüzyıldan M.Ö. 4. yüzyıla kadar Taşozlu, Samoslu, Kioslu, Rodos ve Knidoslu ustaların kusursuz eserleri Koslu ustaları kışkırtacak mükemmellikteydi. Bu amforalardan yüzyıllar sonra üretilen, M.S. 1. ve 2. yüzyıldaki Roma amforaları bile bu ustaların yanına yaklaşamayacak kadar kaba, ağır ve aynı zamanda hantaldılar (Aydemir, 2013: 99).

Kıbrıs, Mısır ve Suriye'nin kıyılarında ve deniz taşıtlarının seyrine elverişli nehirlerinin kıyılarındaki yerleşimlerde yapılan kazılarda çok sayıda Miken seramiği bulunmuştur. Bu buluntular arkeologların Mikenlilerin ticarete hâkim olduklarını düşünmelerine yol açmıştır. Bu düşünceyi destekleyen ana faktörlerden biri de Yunanistan'da ve Ege Adalarında Yakın Doğu seramiklerinin bu kadar büyük miktarlarda bulunmamış olmasıdır. Ancak bu Miken seramiklerinin bedavaya dağıtıldığını düşünmek de mümkün değildir. Bunların karşılığında takas edilen bir ticaret malının kesinlikle bulunması gerekmektedir ve bu malın arkeologlar tarafından bulunması ve anlaşılması mümkün olmayan bir maddeden yapılmış olması gereklidir. Çünkü şimdiye kadar hiç izine rastlanmamıştır. Bu belki testilerde taşınmayan ve çürüyerek organik çözülmeye uğrayan ve ortadan kaybolan bir mal veya işlendiğinde ortadan kaybolan bir hammadde olabilir. Arkeolojik kazılarda genellikle bulunamayan bu tür malzemeler kumaş, kereste veya tahıllardır. Klasik Yunan dünyasının ulaştığı yüksek uygarlık seviyesinin Yakın Doğu'nun entelektüel ve sanatsal yeteneklerine borçlu olduğu bilinmektedir. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Yunan ve Fenikeliler arasındaki mal ve fikir alışverişi sonucunda Yunanlılar alfabeyi, anıtsal taş heykelticiliği kavramını, zengin çömlek süslemeciliğini, mimari süslemeciliği ve gelişmiş mücevher, oyma ve metal işi tekniklerini aldı. Bu dönemde Fenikeliler, Yunanlılar tarafından usta tunç işçileri olarak görülürler ve Yunanistan'da son derece hoş karşılanırlardı (Bass, 2003: 66-67).

Su altı arkeolojik eserleriyle öne çıkan Türkiye'de barajların altında kalan kalıntılar da olmuştur. Baraj altında kalmadan kazı çalışmaları yapılarak gün yüzüne çıkarılan eserler de olmuştur ve bunlar geçmişe dair ışık tutması açısından arkeologlara önemli bilgiler sağlamışlardır. Bunlardan biri de Pulur (Sakyol)'daki çalışmalar olmuştur.

Keban barajı inşası dolayısıyla baraj gölü alanında kalacak olan eski eserlerin kurtarılmasına karar verildiği zaman, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne bağlı olarak Keban Eski Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Projesi başlatılmıştır. Türkiye'nin ve bazı dış ülkelerin çeşitli kuruluşları bu amaçla baraj gölü alanında 1968 yılından bu yana kazılar ve araştırmalar yapmışlardır. Bu bölgedeki birçok höyükten biri olan Pulur (Sakyol)'da Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına, 1968 yılında başkanlığında Hamit Zübeyr Koşay olan kazılara, 1971 yılına kadar devam edilmiştir. Kazılardan elde edilen sonuçlar, Pulur'un tarih öncesi sakinlerinin yaşam biçimleri ve hatta inançları hakkında belirli sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. I-XI yapı katlarındaki çanak çömleğin büyük bölümünü oluşturan siyah cilalı çanak çömlek, Kafkas sınırından Filistin'e (Khirbet-Kerak) ve Batı İran'a kadar uzanan bir kültürel ortamı ortaya koymaktadır. M.Ö. 3. ve 4. bin yıllarda bu alan Subarlar tarafından iskân edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre Fırat'a adını verenler onlardır. Hurriiler olarak bilinen sakinler de aynı soydan geliyorlardı ve Hititlere medeniyet alanında rehberlik etmişlerdi. Eklemeli bir dil konuşan ve ne Ariler ne de Samilerle hiçbir bağlantısı olmayan Subar-Hurri kabilelerinin kökeni hâlâ çözülememiştir. Bunlar metali işleyen ve Mezopotamya'ya ihraç eden ilk insanlardı. Bu yönüyle Basra Körfezi'nden ziyade kuzeyde Mezopotamya'da gelişen yüksek kültürlerin köklerini aramak mantıksız görünmemektedir. Pulur'dan kurtarılması başarılan eserlerin Elazığ Müzesi'nde sergilenen diğer kazı buluntularıyla birlikte muhteşem geçmişini yeniden canlandırmayı başarması halinde Pulur'dan elde edilen kazılar ve bu uğurda harcanan çabalar boşa gitmemiş olacaktır (Koşay, 1976: 155-157).

Günümüzde Nizip-Birecik Barajı gölünün oluşmasıyla doğmuş bir yarımada bulunan Rumkale, oldukça önemli bir tarihsel geçmişe sahiptir. Burasının su altında kalmaması ve günümüzde ulaşılabilir ve görülebilir olması büyük bir şanstır. Rumkale geçmişten günümüze tanıklık etmiş, tarihsel geçmişiyle bilinmesi ve öne çıkarılması gereken oldukça özel bir yerdir.

Gaziantep ili Nizip ilçesi sınırlarında bulunan Rumkale, Yavuzeli ilçesine bağlı Kasaba köyünün güneyinde yer alır. Merziman çayı ile Fırat nehrinin kesiştiği bir noktada, sarp kayalıklarla çevrili yüksek bir tepe üzerinde bulunan Rumkale; il merkezine 62, Yavuzeli ilçesine ise 25 km uzaklıkta olup, oldukça sağlam olmasıyla öne çıkan bir kaledir. Rumkale, 120x230 m ebadında yaklaşık 3500 metrekairelik bir alanı kaplamakta, doğayla uyumlu bir mimariye sahip olup, büyük ve kesme taşlarla inşa edilmiş, biri doğuya yani Fırat nehrine, diğeri ise Merziman çayına açılan iki kapısı bulunmaktadır. Kuzey ve doğuda bulunan surlarda dikdörtgen bir plana sahip 7 burç ve kuzeyde çok sayıda mazgal pencere vardır. Günümüze kadar sağlam olarak gelebilmiş olan burçlar surların kuzey kesimindedir. Kalenin güney kesimi ise 12. yüzyılın başlarında, 30 m yüksekliğinde ve 20 m genişliğinde insan eli ile oyularak hendek haline getirilmiştir. Yazılı kaynaklarda Şitamrat, Kal'a Rhomeyta, Kal'at el Rum, Klay Horomakon, Ranculat, Romain Kayla, Kal'a Zerrin, Kalat-el-Müslimin, Hromgla ve Rum Gala gibi isimlerle anılan Rumkale'nin en erken evresi M.Ö. 13. yüzyılın son çeyreğine, demir çağı Hitit Şehir Devletleri döneminin (Geç Hitit Dönemi) başına atfedilmektedir. Bazı araştırmacılara göre de şehir M.Ö. 855'te Asur kralı III. Salmannasar tarafından

kurulmuştur. Asur yazılı kaynaklarında adı “Şitamrat” olarak geçen Rumkale, sonraki tarihsel süreçte Med, Pers ve Roma iskânına sahne olmuştur (Özulu ve Öztürk, 2014: 4-5).

Türkiye’deki su altı arkeolojik eserlerin en güzel örneği Kekova’da bulunmaktadır. Burası günümüzde de ziyaret edilebilen, yerli ve yabancı turistlerin de uğrak noktalarından biridir. Kekova koruma altında olan bir yerdir ve su altında kalan arkeolojik eserleriyle Türkiye’nin göz bebeklerinden biridir.

Kekova, Antalya ili Kaş ilçesinin doğusunda Ulu Burnu’ndan başlayan ve Kekova Burnu’nun doğusunda Kale (Demre) ovasında biten çok hareketli bir kıyı ve kıyı boyunca uzanan adalarla öne çıkar. Yaklaşık 260 kilometrekarelik bir alanı kapsayan bölgenin kıyısında yer alan Kale-Üçağz yerleşmeleri yanında, iç kesimlerde Çevreli ve Kapaklı köyleri bulunmaktadır. Bölgeye adını veren Kekova, bölge içinde yer alan en büyük adadır. Kekova Adası, Anadolu yakasına yapışık bir boğaz oluşturarak uzanır. Anadolu yakasında ise girintiler, çıkıntılar, koylar, denize gömülmüş eski kent surları, kale kalıntıları bulunur. Bölgede Likya yazısı ile yazılmış kitabeli mezarların bulunması, burada M.Ö. 4. yüzyıl öncesi bir yerleşmenin olduğunu gösterir. Teimiussa’da (Üçağz) antik kalıntı olarak çok sayıda mezar ile kıyı ve mezarları birleştiren, su altında kalmış yola benzer kalıntılar bulunmaktadır. Yine su içinde kalmış kayadan oyularak yapılmış rıhtım yer yer seçilebilmektedir. Günümüze çok fazla bozulmadan gelebilmiş bir Ortaçağ kalesiyle oldukça güzel bir manzaraya sahip olan Simena’dan ilk defa Plinius bahsetmiştir. Kalenin kuzey yönündeki kaya mezarlarındaki Likya yazılı kitabeleri, şehrin eski bir yerleşme yeri olduğunu göstermekle birlikte tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Yalnız Likya bölgesi Roma İmparatorluğuna geçtikten sonra Simena’nın bağımsız bir şehir olarak yaşamını sürdürdüğü bilinmektedir. Kıyıda su içinde Likya tipi lahitler, mendirek ve yapı kalıntıları her türlü havada rahatlıkla görülebilmektedir. Ortaçağ kalesinin içinde ise kayaya oyulmuş 300 kişilik ufak bir tiyatro, kaya mezarları ve su sarnıçları bulunmaktadır. Kuzeyde ise lahitlerden ve az sayıda kaya mezarlarından oluşan nekropol sahası mevcuttur. Bölgede çok miktarda batık kent vardır. Kekova Adası’nın iç yakasında “tersane” denilen yer öne çıkmaktadır. Buranın çok eski bir tekne yapım yeri olduğu tahmin edilmektedir. Tersanenin yakın tarihimizde de önemli bir yeri vardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Hamidiye Zırhlısı burada saklanmış ve düşman gemilerine gizli akınlar düzenlenmiştir. Kekova Özel Çevre Koruma Bölgesi kıyı kesimleri ve adalar birinci derece arkeolojik ve doğal sit alanıdır (Özer, Sevim ve Öztaşbaşı, 1993: 12-18).

İznik Gölü’nde 2014 yılında keşfedilen Bazilika kalıntısı, Amerika Birleşik Devletleri Arkeoloji Enstitüsü’nün *Archaeology Magazine* isimli dergisi tarafından 2014 yılının en önemli on büyük keşfi arasında gösterilen yapı kalıntısında ilk inceleme ve araştırmalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın 14.04.2015 tarih ve 73223 sayılı izni ile başlamıştır. Bunu Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü’nün 19.10.2015 tarih ve 196372 sayılı izni ile İznik Müzesi Müdürlüğü başkanlığında başlatılan su altı kazıları takip etmiştir. Su altı araştırma ve kazıları ilk günden itibaren Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından desteklenmiştir. Kalıntıların merkezinde bazilika bulunmaktadır. Üç nefli yapı kalıntısının dıştan dışa toplam uzunluğu 41,32 m genişliği ise 18,61 m’dir. Orta nefin uzunluğu 20,03 m genişliği 7,95 m’dir. Yan neflerden kuzeydeki 3,32 m güneydeki ise 3,15 m genişliğindedir. Bu ölçüme göre güney nef kuzeye göre biraz daha dardır. Ortalama duvar kalınlığı 1 m’dir. Yapının doğusunda yer alan apsisin çapı 6,85 m’dir (Şahin, 2022: 19-21).

Karadeniz Bölgesi, arkeolojik kazılarla geçmişe ışık tutan özellikleriyle öne çıkmaktadır. Özellikle Bafra’nın batı, güneybatı ve güneyinde kısmen Kızılırmak havzasında ve kısmen onun batı çevresinde yoğun Hitit yerleşmesinin varlığı, söz konusu bölgede Hitit egemenliğine tanıklık etmektedir ki, bu da Hitit metinlerinde kaydı geçen Kaşkaş ülkesinin lokalizasyonu için yeni bir tartışma konusunu ortaya koymaktadır. Boğazköy’den Karadeniz’e Kızılırmak vadisinden geçerek çıkan Hitit yolunun Havza’dan itibaren kuzeybatıya yönelerek Kızılırmak’a ulaştığına ve oradan da kuzey doğrultusunda İkiztepe’ye uzandığına, üzerinde Hitit kermaik kalıntıları bulunan höyükler tanıklık etmektedir (Alkım, 1975: 26).

Su altı arkeolojik eserler denildiğinde akla sadece gemi batıkları, amforalar, su altında kalmış arkeolojik eserler gelmemelidir. Su altı arkeolojik eserler kapsamına giren diğer objeler, batıklardan elde edilen çalışmalar sonucunda gün yüzüne çıkarılırlar. Bunlara ev sahipliği yapan en önemli müzelerden biri kuşkusuz Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi’dir.

Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi’nde özel bir salonda Marmaris Serçe Limanı Batığında bulunmuş, halen bilinen en önemli İslâm cam koleksiyonu sergilenmektedir. 1977-1979 yıllarında sürdürülen kazıda ele geçen buluntular geminin M.S. 1025 tarihinde Karadeniz’e ulaşmak amacıyla Suriye’deki bir limandan yola çıktığını, ancak bilinmeyen bir nedenle Serçe Limanında battığını göstermektedir. Geminin ticari nitelikteki 3 tonluk yükü, cam külçeler, kırık parçalar ve çeşitli kaplardan oluşmaktaydı. Bu koleksiyonu oluşturan cam yapıtların birbirinden farklı yaklaşık iki yüz tipe ayrıldığı görülmektedir. Buluntular arasında yer alan Fatımî Halifelerinin adı yazılı kalıp baskı cam sencerler (ağırlıklar) geminin M.S. 11. yüzyılın ilk yarısında yola çıktığını göstermiştir (Özet, 1998: 25).

Tarihi öneme sahip arkeolojik eserler ve kalıntılar korunmaya değerdir ve bu bilince sahip insanların sayısının günden güne artması en çok arzulanan konulardan biridir. Fakat maalesef başta ülkemiz olmak üzere dünyada da, karalarda toprak altında kalmış arkeolojik eserlerin yanı sıra, su altında yer alan ve özenle korunması gereken arkeolojik eserler, bu yerleri talan etmek isteyen hazine avcıları tarafından mesken tutulmaktadır.

Tarihi batıkların yağımaya açık olduğuna ilişkin bir örnek S. S. Lundy'nin çanı ve pusulası olmuştur. Dalgıç Mahmut Suner kitabında Birinci Dünya Savaşı'nda Suvla Koyu'nda 29 metre derinlikteki batmış S. S. Lundy'den söz eder. Gemi 1908 yılında İngiltere Hull & Beerly Welton'da inşa edilmiş, 188 gros tonluk, 33.5 m boyunda, 6.8 m eninde mayın tarayıcı bir gemidir ve 1916'da HMS Kalyan ile çatışarak batmıştır. Suner ve bir arkadaşı söz konusu batığı günlerce aramadan sonra bulmuş ve geminin çanında yazan Lundy'den geminin kimliğini belirlemişlerdir. Dalışlarda tespit ettikleri gemi çanını olduğu yerde bıraktıklarını belirten Suner, daha sonra yöredeki balıkçıların gemi çanını ve pusulayı çıkardıklarını, kendilerine satın almaları için teklifte bulunduklarını belirtir. Parçaları almayan Suner ve arkadaşı "Acaba bu geminin çanı ve pusulası Çanakkale'de bir müzede sergilense daha iyi olmaz mıydı?" diye sorarlar. Elbette çok iyi olurdu ama maalesef o çan ve pusula korunamadı. Bu malzemelerin bugün özel bir koleksiyonda yer aldığını tahmin etmek çok da zor değil. Türk-İtalyan Savaşı'nda Kızıldeniz'in Konfide Limanı'nda batırılan Osmanlı'nın Ayıntab, Ordu, Bafra, Refahiye gambotlarına ait isim levhaları bugün İtalya'daki Venedik Deniz Müzesi'ndedir. İsim levhaları, bronz döküm tekniğiyle yapılmış ve İtalyanlar tarafından denizden çıkarılarak müzeye getirilmiştir (Hanhan, 2022: 174). Bu gibi örnekler elbette çoğaltılabilir. Su altı arkeoloji eserlerinin korunması ve bu yönde çabaların olması oldukça önemlidir. Su altında bulunan her arkeolojik eser elbette talan edilmiyor, fakat arkeolojik eserlerin korunması ve gelecek nesillere özenle aktarılması boyutunda önemli çalışmaların yapılması gerekmektedir. Arkeolojik eserlerin korunması ve özenle saklanması adına toplumda bu konuda farkındalık yaratma anlamında eğitime de oldukça önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir.

SONUÇ

Karalarda toprak altında kalmış arkeolojik araştırmalara verilen önem ne kadar değerliyse, su altında kalmış olan arkeolojik eserlere ulaşma ve öne çıkarma da bir o kadar önemlidir. Bu yönüyle su altında kalan arkeolojik buluntuların varlığı ve önemi daha fazla dile getirilmeli, insanlara su altı arkeolojik eserleri koruma bilinci eğitim yoluyla aşılmalıdır. Özellikle geçmişten günümüze önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Anadolu toprakları arkeolojik eserler, kazı alanları ve su altı arkeolojik eserlere sahip olma açısından oldukça zengindir. Bunun bilincinde olunması ve tarihe ışık tutan ve geçmişe dair önemli buluntulara ve bilgilere ulaşmada öncülük eden her bir eserin hak ettiği yeri bulması adına özellikle küçük yaşlardan itibaren öğrencilerin konu hakkında farkındalık kazanmaları sağlanmalıdır. Bu anlamda ortaokul seviyesinde özellikle Sosyal Bilgiler dersinde su altı arkeolojik eserlere ayrı bir parantez açılarak öneminden bahsedilmeli, ders kitaplarında bu minvaldeki konulara daha fazla yer verilerek öğrencilerde somut kültürel miras öğelerini koruma bilinci yerleştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Alkım, U. B. (1975). *Tilmen Hüyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları 1972*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aydemir, M. (2013). *Denizlerin Sır Küpleri* (Ed. Mahmut Suner) *Derinlerin Sırrı*. İstanbul: Ceyma Matbaacılık.
- Bass, G. F. (2003). *Su Altında Arkeoloji-Bir Arkeoloğun Türkiye Macerası* (Çev. Zeynep Hasırcıoğlu) İstanbul: Homer Kitabevi.
- Boren, A. (2019). *Arkeoloji: Tarihin ve Kültürün Yapılandırılması*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erkanal, H. & Öniz, H. (2018). UNESCO ve Su Altı Kültür Mirası (Ed. Hakan Öniz) *Sualtı Kültür Mirasının Korunması*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ertuğrul, E. (2024). *Arkeofili-Arkeoloji Meraklısının Elkitabı*. İstanbul: Mundi Kitap, Can Sanat Yayınları.
- Gölbaş, A. (2020). *Sualtı Arkeolojisi-Temel Kavramlar, Yöntemler, Araştırma Tarihçesi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Hanhan, U. (2022). *İzmir Körfezi Batıkları*. (2. Baskı) (Ed. Neyyir Berktaş). İzmir: Metro Matbaacılık.
- Koca, Z. O. (2012). *Cumhuriyet Döneminde Arkeolojiye Bakış (1923-1940)*. (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Koşay, H. Z. (1976). *Keban Project Pulur Excavations 1968-1970*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.
- Öniz, H. (2022). *Türkiye'de Sualtı Arkeolojisi*. İstanbul: Ofset Yapımevi Yayınları.

- Özer, A., Sevim, F. & Öztaşbaşı, D. (1993). *Özel Çevre Koruma Bölgesi Kekova*. Ankara: Özel Çevre Koruma Kurumu Başkanlığı, Sevinç Matbaası.
- Özet, A. (1998). *Dipten Gelen Parıltı-Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Cam Eserleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi.
- Özdoğan, M. (2001). *Türk Arkeolojisinin Sorunları ve Koruma Politikaları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özslu, E. & Öztürk, E. (2014). *Rumkale*. Gaziantep: GNG Ofset Matbaacılık.
- Renfrew, C. & Bahn, P. (2013). *Arkeoloji-Anahtar Kavramlar* (Çev. Selda Somuncuoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, M. (2022). İznik Gölü Sualtı Yüzey Araştırması ve Bazilika Kalıntısı Üzerine İlk Düşünceler (Ed. Koray Durak, Nevra Necipoğlu, Tolga Uyar) *Türkiye’de Bizans Çalışmaları-Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tınç, L. (2012). Yok Olmuş Toplulukların Kalıntıları (Çev. Derya Kuşçu, Hande Özcan, Kübra Bahar, Melek Atak, Sema Savaş) (Ed. Feza Coşkun) *Arkeoloji Sırları*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Trigger, B. G. (2014). *Arkeolojik Düşünce Tarihi* (Çev. Fuat Aydın). Ankara: Eskiyei Yayınları.
- Turanlı, T. (1999). *The History In Our Seas-Sunken Treasures of Turkey*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.